

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Ігор ГУЛЮК

orcid.org/0000-0002-7059-1104

науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. У статті проаналізовані підходи в сучасній українській історіографії до висвітлення проблем повсякденного життя української шляхти ранньомодерного періоду. Наголошено, що вивчення цієї проблеми тривалий час було тенденційним і побіжним. Звернуто увагу на те, що у XIX ст. це було пов'язано із сприйняттям Речі Посполитої як держави інших націй, в якій українська шляхта втрачала свою ідентичність та поступово асимілювалася із польською. У XX ст. на студії, присвячені цій темі, значний вплив мало історіописання радянської доби: як через марксистсько-ленінську методологію досліджень, так і у зв'язку з обмеженням комунікації із західноєвропейськими вченими. Вказано, що такі інтерпретації та дистанціювання від історії шляхти негативно позначилися на вивченні реалій життя цієї спільноти, а відповідно – розумінні характерних особливостей українського ранньомодерного часу.

Розглянуто праці сучасних істориків, присвячені повсякденню шляхти. Встановлено, що найбільший внесок у розробку цієї проблеми зробили Н. Яковенко, І. Ворончук, М. Довбищенко, Н. Старченко. Наголошено на активній розробці генеалогії української шляхти та розглянуто оцінку ідентичності ранньомодерного шляхтича в сучасних працях, які дають можливість побачити множинність його самосприйняття (з усвідомленням належності до локальних груп та відчуттям своєї Вітчизни). На основі проаналізованих праць українських істориків доведено, що конфліктність шляхетського повсякдення була регульованою та контрольованою самою ж спільнотою. Розглянуто дискусію навколо чисельності шляхетського стану та стратегій шляхтича у приватному просторі, який визначався його родиною та двором. Зіставлено думки українських дослідників щодо проблем релігійних конверсій та присутності сакрального у світосприйнятті шляхти.

Виокремлено проблеми шляхетського повсякдення, які потребують додаткових досліджень (історія локальних груп та економічної активності шляхти, поняття праці та вільного часу, культура споживання, історія одягу, інтелектуальні запити та ін.).

Ключові слова: історіографія; повсякдення; шляхта; ранній Новий час; Річ Посполита.

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE EVERYDAY LIFE OF THE EARLY MODERN NOBILITY

Ihor HULIUK

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Анотація. The article analyzes the approaches in modern Ukrainian historiography to coverage of the everyday life problems of the early modern nobility. It is emphasized that the study of this problem has been tendentious and superficial for a long time. Attention is paid to the fact that in the 19th century it was due to the perception of the Commonwealth as a state of other nations, in which the Ukrainian nobility lost its identity and gradually assimilated with the Polish one. The 20th-century's studies of this

topic were significantly influenced by the historiography of the Soviet era, both because of the Marxist-Leninist research methodology and the limited communication with Western European scholars. It is pointed out that such interpretations and distancing from the history of the nobility had a negative effect on the study of the life realities of this community, and accordingly on the understanding of the characteristics of Ukrainian early modern times.

The works of modern historians dedicated to the everyday life of the nobility are considered. It is established that the greatest contribution to the development of this aspect was made by N. Yakovenko, I. Voronchuk, M. Dovbyshchenko, and N. Starchenko. Emphasis is placed on the active development of the genealogy of the Ukrainian nobility. The assessment of the identity of an early modern nobleman in modern works is considered, which allows observing the multiplicity of his self-perception (awareness of belonging to local groups and a sense of homeland). Basing on the analyzed works of Ukrainian historians, it is proved that the aristocratic everyday life's conflicts were regulated and controlled by the community itself. The discussion about the number of the nobility and the strategies of a nobleman in the private space, which was determined by one's family and court, is considered. The opinions of Ukrainian researchers on the problems of religious conversions and the presence of the sacred in the worldview of the nobility are compared.

The problems of nobility's everyday life, which require additional research (history of local aristocratic groups, economic activity of the nobility, the concept of labor and leisure, consumption culture, history of clothing, intellectual needs, etc.), are distinguished.

Key words: historiography; everyday life; nobility; early modern period; the Polish-Lithuanian Commonwealth.

В одному зі своїх есеїв Ф. Анкерсміт, розмірковуючи над описом та оцінками істориків щодо певної події чи явища, на прикладах Ренесансу та Просвітництва пояснював, що не було б дискусій про історію, ані прогресу в її розумінні, якби усі знали, чим були ті або інші процеси, та усвідомлювали, що вони означали [35, s. 85]. Перефразовуючи теоретика та філософа історії, істотно простіше було б розглядати минуле, якби ми достеменно розуміли та могли безапеляційно інтерпретувати, якою саме була українська шляхта, якими цінностями вона керувалася та яку роль відігравала у своїй державі. Відмова від абсолютних тверджень і готовність до дискусії сприяють зародженню різних течій і шкіл в історіографії.

Тема еліт в українському історіописанні не є новою, адже ще у XIX ст. до цієї проблеми неодноразово зверталися,

втім на ті часи проглядає тенденція до трактування Речі Посполитої як держави інших націй. Таке бачення статусу українських земель актуалізувало питання збереження місцевою шляхтою власної традиції. У наступному, XX, столітті різноманітна історична проблематика – політична, соціально-економічна, культурологічна – розглядалася крізь призму марксистсько-ленінської концепції історії. За нею проступало довге тривання феодалізму з поділом суспільства на «гнобителів» – «гноблених». У такій системі координат «гнобителів» презентувала шляхта, що формувало її виключно негативний образ, тоді як «гнобленим» відводилася прогресивна роль тієї сили, що, дійшовши певного щабля свідомості, ціле життя прагнула підняти революцію.

У сучасній українській історіографії помітною є спроба переосмислення

попередніх історіографічних стереотипів та перегляду значення й ролі еліт в українському минулому. Важливу роль у цьому процесі відіграє залучення і розробка нових напрямків історичного дослідження, одним із яких є історія повсякдення, інструментарій якої дає можливість інтерпретувати як нововиявлені, так і відомі вже джерела під іншим кутом зору. Цей напрямок охоплює «сферу людської буденності в її історико-культурних, політичних, етнічних, соціальних, конфесійних та інших контекстах», а відповідно – категорію реальності та її суб'єктивну оцінку тогочасною людиною [30, с. 7–8]. У зв'язку з неможливістю в одній статті охопити найрізноманітніші проблеми щодо розкриття ключових тенденцій у висвітленні сучасною українською історіографією проблем шляхетського повсякдення зосередимося на тих, що присвячені (1) походженню та світогляду шляхти; (2) конфліктності у шляхетській спільноті; (3) ментальній демографії та (4) питанням релігійного життя.

Голоси самої шляхти, що збереглися до наших часів з ранньомодерного періоду, натякають на багатогранність її повсякденного життя, яке було пов'язане як із помітним для людського ока – матеріальними речами, так і прихованим – її духовним простором. Про це свідчать опубліковані документи: «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина» [29], «Українське повсякдення ранньомодерної доби» [30], «Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації» [28] та ін. Відповідно, запропонувати єдину схему, яка б охопила кожен сферу буденного життя шляхтича і здатна була її

повноцінно розкрити, фактично неможливо.

У комунікаціях із минулими часами найважливішими були і залишаються інтерпретаційні пояснення істориків. У сучасній українській історіографії помітне зростання інтересу до студій щодо походження шляхти, яке для самих же «людей рицарських» мало, без перебільшення, величезне значення, насамперед з огляду на престиж та репутаційні чинники. Потреба в таких дослідженнях має й інший вимір. Непопулярність цієї теми протягом минулих десятиліть і через це – брак широких наукових студій призвели до низки недосліджених аспектів з життя шляхти, що стало своєрідною територією для продукування стереотипів, які вилучали цю верству з українського історичного нарративу.

Н. Яковенко, розглядаючи складну систему соціальних взаємозв'язків усередині еліти та вказуючи на неоднорідність цього стану, з одного боку, та географічну мобільність і процес оновлення – з другого, поряд із запереченням тези про перерваність традиції, яку спричинив монгольський напад на українські землі 1240 р., простежила еволюцію шляхти від середньовіччя до раннього Нового часу, окресливши витoki князів, панів та бояр – зем'ян [34]. Ґрунтовна робота була проведена в дослідженнях із генеалогії українського шляхетства – сегменту, який донедавна практично не був презентований у працях українських істориків. На підставі польських гербівників Н. Яковенко були розроблені генеалогічні схеми українських князів [34, с. 301–373], тоді як І. Ворончук, вивчаючи актовий документальний матеріал, уклала низку генеалогічних таблиць рядової волинської

шляхти [9]. В. Собчук розглянув метаморфози волинського нобілітету – як титулованої його частини, так і рядової, простежуючи появу, розростання та занепад родів на зламі середньовіччя та ранньої Нової доби [23]. Натомість у роботах І. Смутка досліджено формування шляхти Перемишльської землі Руського воєводства [22].

Укладання генеалогічних таблиць та вивчення еволюції української аристократії дало можливість більш виразно простежити її традицію, а разом з цим наблизитися до кількісних показників, що дозволяє приступити до укладання загального списку української шляхти. Варто додати, що вони, в поєднанні із іншими джерелами ранньомодерної доби, дають змогу наблизитися до реалій тогочасної дійсності. Так, Н. Яковенко, опрацювавши подимні тарифи українських воєводств 1629–1640 рр., прийшла до висновку, що прийшла (польська і литовська) шляхта у Київському, Волинському та Брацлавському воєводствах володіла не більше ніж 1/3 земельного фонду. Інше її спостереження стосується розподілу земельної власності, яку здебільшого набували магнати, тоді як відсоток середньої та дрібної шляхти в цих процесах був незначний. Дослідниця з'ясувала, що механізм набуття землі прийшлою шляхтою меншою мірою був пов'язаний із королівськими наданнями, а здебільшого виступав наслідком укладання шлюбів. Яскравим підтвердженням цього слугує таблиця шлюбних зв'язків польської шляхти із волинськими князями, укладена дослідницею на підставі довідника Юзефа Вольфа та інших генеалогічних праць [34, с. 229–242]. Тим самим Н. Яковенко спростувала домінуючу в працях попередніх

дослідників думку про Люблінську унію як ту подію, яка призвела до напливу польської шляхти в українські землі й асоціювалася з початком процесу асиміляції української шляхти. Не останньою чергою українська шляхта саме завдяки власноруч набутих під час унії привілеям захищала власну традицію, використовуючи для цього доступні у Речі Посполитій інструменти, як це на прикладі Волинського воєводства показала Н. Старченко [26, с. 51–95].

Такі спостереження підштовхують до іншої істотної проблеми: чи допустимо, вивчаючи життя української еліти XVI–XVII ст., намагатися втиснути його в рамки, властиві пізнішим часам, зокрема XIX–XXI ст.? Тривалий час такі спроби здійснювалися, проте завдяки міждисциплінарним студіям, зокрема соціологічним та історико-психологічним, аргументовано доведено безплідність таких асоціацій, адже свідомість особи формується на підставі тієї суспільно-культурної дійсності, в якій вона перебуває. Відповідно цінності й культурні прояви, що можуть видаватися малозрозумілими теперішній людині, вкарбовані та відіграють свою роль у тій культурі, в якій вони постали.

Саме з таких культурних тригерів формується свідомість особи та її спільноти. Дослідження морально-етичних категорій, які побутували та слугували певними поведінковими орієнтирами для представників шляхетської спільноти у ранній Новий час, здійснила Н. Яковенко, зауважуючи при цьому їхнє тривале існування та закоренілість у соціумі [32, с. 106–147]. Вивчаючи свідомість ранньомодерного шляхтича, неминуче стикаємося із невластивою для сьогодення множинністю

його ідентичностей, яку складно вписати винятково у межі православної віри та руської мови. Так, Н. Яковенко на підставі мемуарів Й. Єрліча виокремила п'ять його можливих самоінтерпретацій, а саме: киянин, «українець», член локальної спільноти, православний християнин та шляхтич Речі Посполитої. При цьому авторка зауважила, що, досліджуючи ідентичність українського шляхтича, варто враховувати його освіченість та заангажованість у публічне життя певної спільноти [31, с. 63–105].

Згадані критерії безпосередньо пов'язані із родом занять, які впливали на світогляд представників еліти. Поняття «шляхта» та «праця», чим і є обрання власного життєвого шляху, в історіографії оминалися або ж і загалом трактувалися як антагоністичні категорії. О. Вінниченко зазначає, що шляхтич, свідомо чи мимовільно, мав можливість пов'язати своє життя із військовою службою, політичною діяльністю, службою при дворі, канцеляристською кар'єрою, духовним служінням або ж господарсько-маєтковою діяльністю [5, с. 238–264]. За його спостереженнями, обрання шляхтичем певної життєвої стратегії, попри привілейованість стану в суспільстві, зовсім не гарантувало успіху, а радше формувало перед ним нові виклики [5, с. 261]. Більшою чи меншою мірою можливі варіанти розвитку кар'єрних шляхів шляхти досліджувалися українськими істориками. У цьому плані, розглядаючи політичну діяльність, варто пригадати дослідження Н. Старченко, присвячене тактичній поведінці волинської шляхти у часи безкоролів'я та ініціативності у створенні каптурових судів [24, с. 265–283], двотомну працю, присвячену історії парламентаризму

на українських землях у 1386–1648 рр., що побачила світ під редакцією В. Михайловського [21-а, 21-б]. У контексті канцеляристської кар'єри окремої уваги заслугове дослідження інституту адвокатури на українських землях М. Довбищенка [16], а також стаття Н. Яковенко про поширення правничої літератури в українському соціумі [32, с. 80–106]. Окремим аспектам господарської діяльності присвячені праці І. Ворончук, де наголошено на інтересі шляхти в розбудові власної маєтності та її урбанізаційних ініціативах [10, с. 46–59], а також розвідки В. Берковського, який порушує проблеми торговельної активності шляхти [1, с. 163–175]. Згадуючи про духовне служіння, не можна оминати просопографічної праці П. Кулаковського, в якій детально розглянуто біографію володимирсько-берестейського єпископа Йосифа Мокося-Баковецького (1595–1654), де, поряд із простеженням генеалогії та займаних владикою урядів, розглядаються мотиваційні спонуки щодо його відмови від світської кар'єри на користь духовного служіння [21]. Заслугове на увагу також стаття М. Довбищенка, в якій автор, звертаючи увагу на забуття постаті унійного владики Остафія Єло-Малинського, простежує його шляхетське походження та суспільну діяльність, підкреслюючи, що 1596 р. він, на відміну від усієї своєї родини, підтримав Унійну Церкву. Шукаючи пояснення такого кроку, автор припускає, що це могло бути пов'язане із високою освіченістю владики й тісними контактами із впливовими особами з унійного середовища, що посприяло підтриманню ним унії Київської митрополії з Римом [15, с. 101–113].

Відносини між членами суспільства, що визначаються хоча б наявністю приватних інтересів та потреб, не можуть бути ідеальними. Конфлікти ж у шляхетській спільноті породили переконання про територію постійної ворожнечі, в підтриманні якої мали би бути зацікавлені самі шляхтичі. Прояви конфліктності, які безпосередньо визначали буденне життя не лише шляхти, а й інших станів, в історіографії найчастіше розглядалися наслідком, з одного боку, ослабленої позиції королівської влади в державі, а з другого – надмірних прав та привілеїв елітарного стану. На сучасному етапі проблеми конфліктології на матеріалах ранньомодерної доби досліджують Ю. Зазуляк, О. Вінниченко, Н. Старченко.

Зокрема, Н. Старченко, спираючись на актовий матеріал та західноєвропейську історіографію, розглядає конфлікт у шляхетському середовищі крізь призму своєрідної культури ворожості. Чинник, на який вона звернула увагу, стосується конфлікту як того явища у шляхетському соціумі, що насамперед пов'язаний із захистом власної честі. Ця чеснота була вкрай важливою для рицарської спільноти й становила найвищу моральну цінність особи [25, с. 25–39]. Тим самим маємо справу із суспільством, яке завдяки чітким внутрішнім правилам та виробленим ідеалам саморегулювалося і встановлювало на своїй території порядок [26, с. 461–464]. Сам конфлікт був доволі складним багатоетапним дійством, де набували ваги дрібні жести: від його вчинення в публічному місці, що сприяло інформуванню спільноти про незгоду із опонентом, до виявлення символічного насильства: напад здійснювався не на об'єкт агресії, а здебільшого на його

підданого. Останній прояв наводить на думку про ще одну дуже важливу деталь у ранньомодерному суспільстві – патронально-клієнтарні відносини [27, с. 6–73].

Саме під таким кутом зору Н. Старченко аналізує ритуали і сценарії конфліктів, норми й відступи від них. Дещо ідеалізуючи тогочасну дійсність, авторка вважає, що тогочасні законодавчі норми вводили агресію у певні рамки, роблячи анархію «впорядкованою». Важливу роль у цих конфліктах відігравала шляхетська спільнота, яка виступала своєрідним арбітром у суперечках [26].

Ю. Зазуляк, вивчаючи дію цих механізмів у Руському воєводстві, зауважує, що публічні погрози були одним із ключових елементів конфліктів пізньосередньовічної Корони Польської, що вказує на вияв людських емоцій, які могли бути важливим інструментом у судових практиках. Він звертає увагу на те, що учасники конфліктів не були зацікавлені у вбивствах опонентів, але підкреслює, що від шляхетських суперечок чи не найбільше потерпали селяни [19, с. 43–57]. Один із подібних відтинків конфлікту дослідив О. Вінниченко, який, розглядаючи реакцію винуватця – шляхтича на вчинений злочин та інтерпретацію згвалтування самою жертвою – селянкою, показує поширені в суспільстві уявлення про співзалежність гвалту і брутальності із залишеними побоями/ранами, міркуючи при цьому над місцем християнського сумління у подібних випадках [3, с. 435–451]. Крім того, зауважуючи відсутність чіткої регламентації в законодавстві у справі нагани шляхетства, що вважалася для шляхтича важкою образою шляхетської гідності, він простежує різноманітні використовувані шляхтою стратегії

для доведення свого гідного й високого походження [4, с. 13–58].

М. Довбищенко, залучивши значну джерельну базу, розглянув явище конфлікту в релігійному середовищі, обґрунтовуючи необхідність перегляду застарілих поглядів і концепцій. Ним було досліджено безпосередні прояви ворожнечі між різними конфесіями на Волині й виділено її головні епіцентри [17, с. 421–483]. Автор зазначає, що необхідною умовою їхнього аналізу є врахування багатьох інших чинників, наприклад економічних, які часто могли виступати подразниками [17, с. 477–479]. Аналогічні питання простежував також С. Горін, щоправда, він звертав увагу також і на релігійну терпимість. Називаючи сім православних (унійних)¹ й один римокатолицький монастир у місті Володимирі, він вказує на відсутність ворожнечі між православними ченцями та домініканами, припускаючи, що самі ж домінікани, з огляду на їх незначну чисельність, могли уникати конфліктних ситуацій [14, с. 292–293]. Не менш насичений стереотипами також приватний простір української аристократії, який часто лишався поза увагою дослідників, і тільки віднедавна в цьому напрямку проводяться комплексні дослідження [7, с. 82–109]. Для початку зосередимось на обговоренні чисельності шляхти, підрахунки якої надалі переглядаються.

До цієї проблеми звертався М. Крикун, який, переглядаючи підрахунки О. Барановича про 750 шляхетських родин на Волині, вказував, що дідичних і посесорських родин станом на 1629 р. тут мало бути не менше ніж 860, звертаючи при цьому увагу на оточення магнатів, навколо яких зосереджувалася

¹ Так подає автор.

значна чисельність служилої, але немаєткової шляхти [20, с. 223–235]. Н. Яковенко, враховуючи фактор шляхетського землеволодіння та неосілу шляхту, нарахувала на Волині 2480 шляхетських сімей, на Київщині – 2350, на Брацлавщині – 1590 [33, с. 86–98]. Ці дані скоригувала І. Ворончук, наголосивши на необхідності при обрахунку чисельності шляхти виходити не з чисельності сімей, а перш за все з чисельності родів, а вже в їх межах – родин. Вивівши на підставі документальних матеріалів цифру в 1000 родових шляхетських прізвищ та залучивши до цього складені нею генеалогічні таблиці волинської землевласницької шляхти, дослідниця звернула увагу на те, що шляхетські роди охоплювали значне число споріднених сімей. Проаналізувавши 63 шляхетські роди, вона обрахувала, що в середині і другій половині XVI ст. в одному поколінні по чоловічих лініях роду припадало щонайменше 332 родини, або 5,26 сім'ї, тож, відповідно, число родин землевласницької шляхти становило щонайменше 5260 родин. З урахуванням близько 750 родин неосілої служебної шляхти та приблизно 900 ленної було отримано показник у 6910 родин. На відміну від згаданих досліджень, у яких коефіцієнт шляхетської родини обраховувався за показником у 6–6,5 осіб, І. Ворончук на підставі таблиці дітності волинської шляхти запропонувала коефіцієнт 8, а відповідно до цього чисельність шляхти була обрахована у 55286 осіб. До цього числа було додано також слуг, челядь та домочадців шляхетського двору, оскільки шляхетська родина становила собою ще складну домогосподарську структуру, яка не обходилася без численної прислуги. Отже, на підставі створеної статистики

І. Ворончук обрахувала пересічний шляхетський двір на 19–20 людей. Виходячи з цього, дослідниця обраховує населення шляхетських дворів на Волині щонайменше на 138200 осіб [8, с. 439–446].

Окремим мікросвітом для шляхтича, де проходило формування його особистості, була родина. Вкрай важливим у цьому вимірі було дослідження ступенів спорідненості в родині ранньомодерної доби, яке провела І. Ворончук [8, с. 53–61]. Значення цієї праці полягає також у тому, що саме термінологія є одним із шаблів, який дає можливість наблизитися до комунікації із людьми минулого.

І. Ворончук детально розглянула проблеми тогочасної родинної організації, окреслюючи роль шлюбу в житті шляхетської спільноти. Зауважено, що життя поза шлюбом трактувалося як вихід за соціальні норми. У праці порушено питання типології шляхетської родини, яка, згідно з дослідженням, була нуклеарною і складалася з подружньої пари і дітей (7,7 осіб у родині) [8, с. 149–150]. Розглянуто природу багатощлюбності та багатодітності (бл. 5,78% на шляхетську родину) [8, с. 91–137]. Причому дослідниця доводить, що багатодітність обумовлювалася не лише високою дитячою смертністю. Вона пов'язує багатодітність з існуючою тоді шлюбною моделлю, типологією родинної структури, законодавчими нормами, цілою системою традиційних практик і соціально-психологічних настанов, тобто виходить на рівень ментальних уявлень тогочасної людини. Адже мати багато дітей було престижним, оскільки народження дітей розглядалося як знак Божої прихильності до подружжя [8, с. 119–121]. На підставі значного документально-го матеріалу авторка встановила, що

шляхетська родина за своїм характером була патріархальною, а жінка ціле життя перебувала під впливом чоловіків: батька, мужа або ж опікунів. Зауважено різницю функцій, організації та структури магнатських і шляхетських дворів з підкресленням символічного значення двору для шляхтича [8, с. 198–200]. Доведено, що шляхетська родина в ті часи ще не була відділена від своїх слуг, челяді та домохаздців, які становили з нею єдиний організм [8, с. 182].

Чи не вперше в українській історіографії дослідниця на прикладах ранньомодерної Волині заторкнула проблему родинних емоційних стосунків на рівні «батьки – діти» [12, с. 189–205] і «брати – сестри» [13, с. 8–20], де зазначено чинники авторитарної моделі родини, ранню соціалізацію шляхетських дітей, складність життєвих ситуацій, опікунські та повсякденні виховні практики, подеколи доволі жорсткі, а також родинні матеріальні інтереси, які впливали на формування поведінкових стратегій дітей у дорослому віці та визначали відносини поміж кривними.

Життя української шляхти не було статичним з огляду на ті релігійні новації, які ширилися європейськими державами й, надходячи до Речі Посполитої, знаходили тут своїх прибічників. Враховуючи віротерпимість, закріплену у державі на законодавчому рівні, питання віри та реакції на появу протестантських течій було пов'язане з індивідуальним вибором.

Причини конверсій у князівському середовищі вивчала Н. Яковенко, яка розглядала їх крізь призму зовнішнього поштовху (освітні мандрівки шляхти, інтерес до нових релігійних течій, єзуїтська активність, шлюбні зв'язки)

та суб'єктивного вибору особи [32, с. 60–63]. До останнього відносилось не стільки прагнення пошуку істинної віри, як бажання бути наближеним до свого середовища, кар'єрні помисли або популярність певного обряду [32, с. 60–61]. З погляду релігійних проблем дуже цікавою є стаття І. Ворончук про релігійну толерантність у родинному середовищі. У тогочасному шляхетському соціумі належність до різних церков не ставала перешкодою у шлюбних стратегіях. Для батьків, які засватували своїх дітей, віровизнання не мало такого значення, як, наприклад, матеріальний стан, соціальний статус та найближче коло майбутніх родинних зв'язків. Конфесійну єдність не тільки окремих сімей, а й цілих родів порушували численні тогочасні релігійні конверсії. Тож доволі часто під родинним дахом опинялися православні й католики, уніати й протестанти різних течій. Простежуючи конфесійну ситуацію цілої низки князівських і шляхетських домів, дослідниця доводить, що різні конфесійні уподобання не заважали подружжю уживатися й мирно вирішувати сімейні справи. Таким чином, діти вже з дитинства навчалися поважати релігійні почуття інших людей і на практиці в родинному домі набували добрий соціальний досвід конфесійної толерантності [13-а, с. 69–86]. М. Довбищенко, повертаючись до цього питання, писав про прагнення активної православної молоді задовольнити свої духовні потреби, привабливість постригентської католицької Церкви, запізнілість реформ у православній Церкві, а також фактор боротьби в українському суспільстві, що тривала після укладення Берестейської унії (1596), яка негативно позначалася на шляхетській молоді [17,

с. 483–484]. Ю. Зазуляк розглянув мотивацію надання шляхтою Руського воєводства після конверсій старих русинських імен, припускаючи, що така практика могла бути вказівкою на колишню належність до православного віровизнання, а також виконувати функцію «підтримки тяглості родової пам'яті та ідентичності» [18, с. 275–298].

Звертаючись до проблеми масштабів цього явища, Н. Яковенко оцінила його з перспективи джерел, які про нього згадують, вказавши, що єзуїт Ян Велевицький швидше створював картину великого навернення, адже зрідка підкріплював власні фрази конкретними прикладами, тоді як Мелетій Смотрицький, який у «Треносі» згадував про відхід із православ'я 48 наймогутніших родів, з поспіхом декларував їхнє полішення православного обряду [32, с. 14–21]. Щоправда, аналізуючи «Тренос», М. Довбищенко критикує трактування Н. Яковенко, закидаючи дослідниці вибіркового підхід до аналізу конверсій згаданих у джерелі родів, та зауважує, що сам аналіз має обмежуватися 1610 р., тобто датою публікації трактату. Говорячи про Юрія Івановича Чорторийського, Дмитра-Іполіта Гулевича, родину Тишкевичів, автор на підставі виявлених ним документів зазначив про їхній перехід до католицизму [17, с. 310–313]. На підставі віднайдених тестаментів М. Довбищенко обраховує відсоток представників римо-католицького обряду серед волинського нобілітету у 49% [17, с. 483–484]. Проте, за його спостереженням, за винятком двох випадків – у часи рокошу Зебжидовського та після смерті Сигізмунда III, релігійні конфлікти між прихильниками та противниками Берестейської унії перебували у політичній

площині, а їхні учасники вже не трактували один одного ворогами, а вважали лише опонентами.

Релігійність шляхти особливо яскраво відображалася в обрядовості та таких ритуалах, як народження, хрестини, шлюб або смерть [36, с. 80–90]. Одним із головних джерел дослідження цих подій є актова документація, а в її контексті – шляхетські заповіти, які містять інформацію про вірування особи. До питання їхнього поширення зверталася Н. Яковенко, зауважуючи, що у князівському середовищі така практика з'являється у 1530-х роках, тоді як найраніший віднайдений авторкою тестамент стосується шляхетського загалу й належав Івану Богдановичу Загоровському (1548). Вона зазначає, що масовою практика написання тестаментів стала після Люблінської унії, а «мистецтво доброго вмирання», первинно характерне для посттридентських католиків, швидко перейняли представники православного обряду [31, с. 148–151]. Причини інтересу укладання останньої волі розглядала О. Вінниченко. Опрацьовані джерела дали підстави авторці твердити, що в шляхетській спільноті Руського воєводства написання тестаментів спричиняло бажання людини добре підготуватися до смерті, яка могла стати зовсім несподіваною, а також своєчасно розпорядитися своєю маєтністю, аби нащадки її не втратили [6, с. 51–65].

У тогочасній шляхетській спільноті бачимо дві тенденції, які пов'язані зі смертю: перша відповідала християнським рекомендаціям та полягала в обмежених витратах і скромному похованні, натомість інша стосувалася прагнення підкреслити статус покійної особи, відповідно до чого погреб тіла

відбувався дуже пишно та з великими фінансовими витратами. За підрахунками Н. Білоус, сума, витрачена на поховальний ритуал, була доволі мінливою і коливалася від 200–300 до 800–1000 злотих [2, с. 297–315]. Ці витрати були пов'язані також із меценатством на користь костелів та церков, що слугувало своєрідним прагненням гарантувати своє спасіння. Масштаби й характер таких пожертвувань розкриває додаток реєстрів тестаментів волинської шляхти 1596–1660 рр., що на підставі актової документації укладений М. Довбищенком [17, с. 491–617]. У цьому контексті варто підкреслити тезу О. Вінниченко, що, порівняно з унійною шляхтою, більше число пожертвувань надходило від католиків, що вона пов'язує з наявністю у католицькій догматиці концепту чистилища [6, с. 51–65].

Фунеральна проблематика пов'язана також із мотивацією обрання місця поховання, що в українській історіографії досліджувала Н. Яковенко. На основі 191 князівських поховань авторка виявила, що у 109 випадках (57%) представники східного, західного обрядів, а також протестанти схилилися до поховання тіла «вдома», тобто в храмі власного замку, маєтку чи монастиря свого патрона. Крім того, в князівських похованнях спостерігалася переорієнтація із київських святинь на власні усипальниці в «центрах» своїх маєтностей [31, с. 105–146]. Варто також відзначити укладену на підставі широкого джерельного матеріалу таблицю поховання волинських княжих родин (XV – середини XVII ст.) [31, с. 119–143]. З метою простеження аналогічної проблеми в колах шляхетського загалу Н. Яковенко опрацювала 500 тестаментів, визначивши,

що за «найнадійніше» місце поховання православними та католиками вважався монастир, де можна було сподіватися заступництва монастирського патрона. Помітно невеликим є відсоток поховань католиків «вдома», що авторка пов'язує із поширенням різних католицьких культів, тоді як представники шляхти східного обряду і протестанти частіше схилилися до поховання у храмі чи храмовому цвинтарі власного маєтку. Авторка також порушила проблему поховання конфесійно-мішаних родин, визначивши тут дві стратегії: поховання в храмі «чужого» обряду, але поряд із родиною, або ж поховання в різних місцях, у «своєму» храмі або монастирі [31, с. 161–163]. Попри історіографічні стереотипи для самої шляхти важливою під час поховання була не стільки різниця конфесій, як пошанування «святого» місця [31, с. 146–164]. Авторкою зауважено, що конфесійна різниця не ставала перешкодою у відстоюванні спільних «волинських» інтересів на суспільно-політичному рівні [31, с. 146–164].

Розроблені наукові проблеми шляхетського повсякдення відкривають ширший горизонт ранньомодерної доби та увиразнюють мотиваційність дій її представників. При цьому помітним є спектр недосліджених тем. На частину з них в українській історіографії вже зверталася увага: потреба вивчення локальних шляхетських груп (патронально-клієнтарних, родинних та професійних), а також дослідження економічної активності шляхти в розбудові українських земель [11, с. 54–64]. До нерозроблених проблем можна віднести також такі питання повсякдення, як культура споживання шляхти (т. зв. *food studies*), «праця – вільний час – відпочинок», що

пов'язано з іншою мікротемою – шляхетськими розвагами. Маловивченими залишаються проблеми шляхетської гігієни і здоров'я, подорожей та стилю життя, костюму української еліти, її інтелектуальних запитів тощо.

Таким чином, історіографічний огляд свідчить, що наразі відбувається перегляд колишніх стереотипів про шляхетське повсякдення ранньомодерної доби. Про ґрунтовність праць сучасних українських істориків говорить використання ними західноєвропейських напрацювань, зокрема новітніх методологічних та методичних підходів. Завдяки цьому перед нами постає багатовимірний і складний світ повсякденного життя української шляхти, що своєю чергою відкриває перспективу зовсім іншої, нової, історії української шляхти. Дослідження кожної згаданої тут сфери, від студій над генезисом та світоглядом до конфліктології, ментальної демографії та релігійності, повертають до вітчизняної історії саме поняття еліт, дають можливість дослідити їхню діяльність, значення та водночас руйнують негативне, вже на семантичному рівні, трактування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берковський В. До питання експорту товарів з Волині в XV – першій половині XVII ст. Торгівля воском та худобою. *Ukraina Lithuanica*. 2009. Т. 1. С. 163–175.
2. Білоус Н. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 2. Київ: Інститут історії НАН України, 2013. С. 297–315.
3. Вінниченко О. «Гвалт поневольний»: дві скарги про сексуальне насильство над селянками-підданками 1637 і 1648 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 435–451.
4. Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воеводства у Вишні

(XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика. *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії НАН України, 2012. С. 13–58.

5. Вінниченко О. Життєві стратегії та ризику шляхтича в Речі Посполитій в XVI – XVIII століттях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2015. С. 238–264. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

6. Вінниченко О. Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини. На матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. *Наукові записки УКУ*. Ч. 2. Вип. 1. 2010. С. 51–65.

7. Ворончук І. До історії приватного життя української людності ранньомодерної доби. *Українознавство*. 2018. № 1. С. 82–109.

8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.

9. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ: Вища школа, 2009. 511 с.

10. Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). Старокостянтинів і край у просторі і часі. Хмельницький, 1997. С. 46–59.

11. Ворончук І. Сучасний стан українознавчих досліджень ранньомодерної доби: проблеми та перспективи. *Українознавство*. 2021. № 1. С. 54–64.

12. Ворончук І. Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: батьки і діти. *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 189–205.

13. Ворончук І. Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: брати і сестри. *Українознавство*. 2020. № 3. С. 8–20.

13-а. Ворончук І. Українська родина XVI – першої половини XVII ст. у світлі міжконфесійних стосунків (на матеріалах Волині). *Релігія і церква в історії Волині*. Збірник наукових праць / під ред. В. Собчука. Кременець: Вид-во «Астон», 2007. С. 69–85.

14. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.) Львів: Видавництво отців василіян «Місіонер», 2007. 336 с.

15. Довбищенко М. Забутий єпископ: Луцький владика Остафій (Євгеній) Єло-Малинський у тіні видатних сучасників. *Українознавство*. 2021. № 3. С. 101–113.

16. Довбищенко М. Українська адвокатура Волині литовсько-польської доби XVI – першої половини XVIII ст. Київ: Комп'ютерно-видавничий інформаційний центр, 2019. 288 с.

17. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с.

18. Зазуляк Ю. *Rebaptizatio ruthenorum*: подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині XV ст. *Ruthenica*. Вип. 6. 2007. С. 275–298.

19. Зазуляк Ю. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воеводстві початку XVI ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 7. 2007. С. 43–57.

20. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 712 с.

21. Кулаковський П. Писар, шляхтич і пастир: Біографія володимирсько-берестейського єпископа Йосифа Мокосія-Баковецького (1595–1654). Львів: Український католицький університет, 2019. 504 с.

21-а. Михайловський В. Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 року: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита. *Студії з історії парламентаризму на українських землях XIV–XX ст.* Т. II. Київ: Темпора, 2018. 192 с.

- 21-б. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / ред. В. Михайловський. *Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст.* Т. І. Київ: Темпора, 2018. 384 с.
22. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі. XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження). Львів: Простір-М, 2017. 504 с.
23. Собчук В. Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XIV – першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний заповідник, 2014. 506 с.
24. Старченко Н. Каптуровий суд першого безкоролів'я кризь призму скарг (1572–1574). *Український археографічний щорічник*. Вип. 13/14. 2009. С. 265–283.
25. Старченко Н. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25–39.
26. Старченко Н. Честь, кров та риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 510 с.
27. Старченко Н. Шукаючи точку опертя: дослідник між джерелом як непевним оповідцем та шляхетськими конвенціями. *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI – XVII ст. Джерела та інтерпретації* / упоряд. Н. Старченко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 6–73.
28. Старченко Н. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI – XVII ст. Джерела та інтерпретації / авт. досл. та упор. Н. Старченко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 615 с.
29. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.
30. Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / ред. І. Ворончук. Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
31. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.
32. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ: Критика, 2002. 415 с.
33. Яковенко Н. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. Україна і Польща в період феодалізму / під ред. В. Смоля. Київ: Наукова думка, 1991. 144 с.
34. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.
35. Ankersmit F. Narracja, reprezentacja, doświadczenie. *Studia z teorii historiografii*. Kraków: Universitas, 2004. 454 s.
36. Bogucka M. Między obyczajem a prawem. *Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013. 302 s.

REFERENCES

- BERKOVSKIY, V. (2009). On Export of Goods from Volhynian Region in the 15th – First Half of the 17th Century. Wax and Livestock Trade. *Ukraina Lithuanica*. Vol. I. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 223 p. [in Ukr.]
- BİLOUS, N. (2013). The Price of a Noble Burial in Volhynia at the End of the 17th Century. *Everyday Life of Early Modern Ukraine*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, pp. 297–315. [in Ukr.]
- VINNYCHENKO, O. (2013). “Forced Violence”: Two Complaints about Sexual Violence upon Dependent Peasant Women of 1637 and 1648. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna* (Bulletin of Lviv University. History Series), Vol. 48, pp. 435–451. [in Ukr.]
- VINNYCHENKO, O. (2012). Proving the Nobility at the Sejmiks of the Ruthenian

- Voivodeship (17th – Middle of the 18th Century): Legal Regulations and Everyday Practice. In: V. SMOLII, ed., *Practices, Incidents and Deviations of Everyday Life*, Vol. 1. of *Everyday Life of Early Modern Ukraine*. Historical Studies in 2 Volumes. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, pp. 13–58. [in Ukr.]
5. VINNYCHENKO, O. (2015). Life Strategies and Risks of a Nobleman in the Polish–Lithuanian Commonwealth in the 16th – 18th Centuries. *Zapysky naukovooho tovarystva imeni Shevchenka* (Notes of the Shevchenko Scientific Society). Lviv, pp. 238–264. [in Ukr.]
6. VINNYCHENKO, O. (2010). Religious Notes and Soul Salvation in Early Modern Period (On the Basis of Written Records of the Ruthenian Nobility – During the First Half of the 18th Century). *Naukovi zapysky UKU* (UCU Scientific Notes). P. 2. Vol. 1, pp. 51–65. [in Ukr.]
7. VORONCHUK, I. (2018). Revisiting the History of Private Life of Early Modern Era Ukrainians. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (66), pp. 82–109. [in Ukr.]
8. VORONCHUK, I. (2012). *The Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks, 711 p. [in Ukr.]
9. VORONCHUK, I. (2014). *The Genealogies of the Volhynian Nobility in the 16th – First Half of the 17th Centuries (The Reconstruction of Family Structures: Methodology, Method, Sources)*. Kyiv: Vyshcha Shkola, 511 p. [in Ukr.]
10. VORONCHUK, I. (1997). The Role of Ostroh Princes in the Development of Volhynian Cities (Based on the Materials of the Inventory of 1620). *Starokostiantyniv and the Region in the Space and Time*. Khmelnytskyi, pp. 46–59. [in Ukr.]
11. VORONCHUK, I. (2021). Present Status of Ukrainian Studies of the Early Modern Period: Problems and Prospects. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (78), pp. 54–64. [in Ukr.]
12. VORONCHUK, I. (2017). Ukrainian Noble Family of the Early Modern Period in Its Internal Ties and Relationships: Parents and Children. *Ukraina Lithuanica*. Vol. 4, pp. 189–205. [in Ukr.]
13. VORONCHUK, I. (2020). Ukrainian Noble Family of the Early Modern Period in Its Internal Ties and Relationships: Brothers and Sisters. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (76), pp. 8–20. [in Ukr.]
- 13-a. VORONCHUK, I. (2007). Ukrainian Family in the 16th – First Half of the 17th Century in the Light of Interconfessional Relations (on the Materials of Volhynia). In: V. SOBCHUK, ed., *Relihiia i tserkva v istorii Volyni. Zbirnyk naukovykh prats* (Religion and the Church in the History of Volhynia. Collected Scientific Works). Kremenets: Aston, pp. 69–85. [in Ukr.]
14. HORIN, S. (2007). *The Monasteries of Western Volhynia (the Second Half of the 15th – the First Half of the 17th Century)*. Lviv: Misioner, 336 p. [in Ukr.]
15. DOVBYSHCHEKO, M. (2021). A Forgotten Bishop: Lutsk Bishop Ostafii (Eugene) Yelo-Malynskyi in the Shadows of His Outstanding Contemporaries. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (80), pp. 101–113. [in Ukr.]
16. DOVBYSHCHEKO, M. (2019). *Ukrainian Advocacy of Volhynia of the Lithuanian-Polish Period of the 16th – First Half of the 18th Century*. Kyiv: Computer Publishing Information Center, 288 p. [in Ukr.]
17. DOVBYSHCHEKO, M. (2008). *Volhynian Gentry in the Religious Movements of the Late 16th – First Half of the 17th Century*. PE M.I. Serhiichuk, 882 p. [in Ukr.]
18. ZAZULIAK, Y. (2007). *Rebaptizao ruthe-norum: Double Names and Confessional and Cultural Identity among Nobles of Ruthenian Origin in the 15th Century*. Vol. 6, pp. 275–298. [in Ukr.]
19. ZAZULIAK, Y. (2007). Craft of the Super-Arbiter. Gentry Conflicts and Amicable Appeasements in the Ruthenian Voivodeship of the Early 16th Century. *Sotsium. Almanakh sotsial-noi istorii* (Socium. Almanac of Social History). Vol. 7, pp. 43–57. [in Ukr.]
20. KRYKUN, M. (2012). *Voivodeships of the Right-Bank Ukraine in the 16th–18th Centuries: Studies and Source Materials*. Lviv, 702 p. [in Ukr.]

21. KULAKOVSKIY, P. (2019). *A Scribe, a Nobleman and a Shepherd: Biography of the Bishop in Volodymyr and Brest Joseph Mokosii-Bakovetskyi (1595–1654)*. Lviv: Ukrainian Catholic University, 504 p. [in Ukr.]
- 21-a. MYKHAILOVSKIY, V. (2018). *Bibliography of Parliamentarism in Ukrainian Land through 1648: Polish Kingdom, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth. Studies on the History of Parliamentarism in Ukrainian Lands of the 14th–20th Centuries*. Vol. II. Kyiv: Tempora, 192 p. [in Ukr.]
- 21-b. MYKHAILOVSKIY, V., ed., (2018). “By Example of Our Ancestors...” *History of Parliamentarism in Ukrainian Lands in 1386–1648: The Polish Kingdom and Polish-Lithuanian Commonwealth. Studies on the History of Parliamentarism in Ukrainian Lands of the 14th–20th Centuries*. Kyiv: Tempora, 384 p. [in Ukr.]
22. SMUTOK, I. (2017). *The Ruthenian Gentry of the Peremyshl Land in the 14th – 18th Centuries (a historical-genealogical research)*. Lviv: Prostir-M, 504 p. [in Ukr.]
23. SOBCHUK, V. (2014). *From the Roots to the Crown: Studies in the History of Princely and Noble Families of Volhynia in the 15th – the First Half of the 17th Century*. Kremenets: Kremenets-Pochaiv State Historical-Architectural Reserve, 506 p. [in Ukr.]
24. STARCHENKO, N. (2009). The Kaptur Court of the First Interregnum through the Prism of Complaints (1572–1574). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk (Ukrainian Archaeographic Yearbook)*, Vol. 13/14, pp. 265–283. [in Ukr.]
25. STARCHENKO, N. (2012). Honor as a Regulator of Nobleman’s Everyday Life (Volhynia of the Last Third of the 16th – Early 17th Centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, (6), pp. 25–39. [in Ukr.]
26. STARCHENKO, N. (2014). *Honor, Blood, and Rhetoric. Conflict in the Volhynian Nobility Environment (Second Half of the 16th – Early 17th Century)*. Kyiv: Laurus, 510 p. [in Ukr.]
27. STARCHENKO, N., comp., (2020). *Finding a Foothold: A Researcher between the Source as an Uncertain Narrator and Noble Conventions. Strategies and Rituals of the Conflict: The Szlachta Society in Volhynia at the Turn of the 16th – 17th Century. Source Texts and Interpretations*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, pp. 6–73. [in Ukr.]
28. STARCHENKO, N., comp., (2020). *Strategies and Rituals of the Conflict: The Szlachta Society in Volhynia at the Turn of the 16th – 17th Century. Source Texts and Interpretations*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 615 p. [in Ukr.]
29. YAKOVENKO, N., KRAVCHENKO, V., comps., (1990). *Trade in Ukraine from the 14th to the Mid-17th Century: Volhynia and Dnipro Region*. Kyiv: Naukova Dumka, 408 p. [in Ukr.]
30. VORONCHUK, I., ed., (2014). *Volhynia of the 16th Century*, Vol. 1 of *Ukrainian Everyday in the Early Modern Era. Collected Documents*. Kyiv: Fenix, 739 p. [in Ukr.]
31. YAKOVENKO, N. (2012). *Mirrors of Identity. Studies on the History of Concept and Ideas in Ukraine (16th through the Early 18th Century)*. Kyiv: Laurus, 472 p. [in Ukr.]
32. YAKOVENKO, N. (2002). *Parallel World. Research on the History of Representations and Ideas in Ukraine in the 16th–17th Centuries*. Kyiv: Krytyka, 415 p. [in Ukr.]
33. YAKOVENKO, N. (1991). An Attempt to Calculate the Number of Nobility in the Right-Bank Ukraine in the First Half of the 17th Century. In: V. SMOLII, ed., *Ukraine and Poland in the Period of Feudalism*. Kyiv: Naukova Dumka, 144 p. [in Ukr.]
34. YAKOVENKO, N. (2008). *The Ukrainian Nobility. From the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine*. Kyiv: Krytyka, 472 p. [in Ukr.]
35. ANKERSMIT, F. (2004). *Narration, Representation, Experience. Studies in the Theory of Historiography*. Kraków: Universitas, 454 p. [in Pol.]
36. BOGUCA, M. (2013). *Between Custom and Law. Culture of Sarmatism in Poland in the 16th – 18th Centuries*. Warsaw: Neriton, 302 p. [in Pol.]